

Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében*

A századelő nagy régésze, HAMPEL József munkássága nyomán a honfoglalás kori temetők anyagában egy *A*- és *B*-csoportot szokás megkülönböztetni, melynél az első a lóáldozatos, veretes öves, szablys és gazdag ruhadíszes stb. típusú sírok anyagát jelenti, míg az utóbbit főként a mellékletekben való szegénység, ill. azok szerény jellege jellemzi. Hosszú időn át itthon és külföldön egyaránt csak az *A*-csoportot tartották a honfoglaló magyarok hagyatékának, a *B*-csoportot — elterjedt nevén az (ún.) bjelo brdoi kultúrát — a hazai szláv-sággal, ill. az azokkal *elkeveredett* magyarsággal azonosították. Néhány felszínesen megfigyelt jelenség és több tévedés mellett ezt azon szempont is megerősíteni látszott, hogy a lovastemetkezéses típusú sírok inkább egy nomadizáló, mozgékonyabb életformára mutattak, míg az ún. bjelo brdoi típusú temetők letelepült, földműves életmódot engedtek sejtetni. Azóta a HAMPEL-*B*-csoportot (= ún. bjelo brdoi kultúrát) a hazai régészet — SZÓKE Béla nagy munkája¹ nyomán — mondhatni egyértelműen a X. századi magyar köznép anyagának tekinti; ezen állásponthoz újabban a szlovák kollégák egy része is csatlakozik.² Az alábbiakban a X—XI. századi magyarság e két nagy (régészeti) csoportjának néhány települési kérdéséről lesz szó.

1. Jelen munkámmal a korábbi, igen alapos településföldrajzi munkák — azóta sikerrel csak az Árpád-kori történeti földrajz rekonstruálásában³ megvalósított — célkitűzéseit szeretném követni. Ezek a 20—30-as években folytatott kutatások Magyarország földrajzi, növényföldrajzi képét a néprajzi és településtörténeti kérdések fényébe helyezték. A témánk szempontjából legjelentősebbeket kiemelve elsőként BÁTKY Zsigmond munkásságát említhetjük, aki a Csallóköz és Fejér megye települési viszonyait vetette egybe a különböző talajfajtákkal.⁴ ÉBNER Sándor a Bódrogközzel foglalkozott. Néprajzi kutató

* Megköszönöm az Ethnographia Szerkesztőségének, hogy magyar nyelven is hozzáférhetővé teszi az 1977-ben lezárt és az Akadémiai Kiadónál németül kiadásra váró könyvem (*Dél-Magyarország a X. században*) e fejezetét. Köszönetet mondok ERDÉLYI Istvánnak, aki lektori véleményében irodalmi utalásokkal, további szempontok fölvetésével segítette munkámat. (Technikai okból itt csak hivatkozom a szöveget kísérő egyik térképre.)

¹ SZÓKE Béla 1962.

² E kérdés kutatása történetét, az „ún. bjelo brdoi kultúra = magyar köznép” tétel megerősítését l. BÁLINT Csanád 1976. Könyvem kéziratának lezárása után jelent meg BOBA I. újszerű elmélete (1978).

³ GYÖRFFY György 1963.

⁴ BÁTKY Zsigmond 1918, 1922.

lévén, régészeti természetű részletek tárgyalásába nem bocsátkozott, de a települések ősiségét kutatva felsorolta az ottani, oklevelekből ismert falvakat, a lelőhelyek közül pedig külön kiemelte a honfoglaláskoriakat.⁵ KISS Lajos a Rétköz vízi világában folytatott földművelést tárgyalva figyelmet fordított a művelésre fogott föld fajtáira is.⁶ Soó Rezső értékes munkásságát a 30-as években a Kárpát-medencei ősi növénytakaró meghatározásának szentelte.⁷ GLASER Lajos eredményei azok, melyek közvetlenül korszakunkhoz kapcsolódnak. Nagy érdeme, hogy a honfoglaló magyarság településrendjével kapcsolatban elsőként vonta vizsgálatba a klimatikus és — kisebb mértékben — a talajtani viszonyokat, az erdőségek kiterjedését. A rekonstrukcióhoz fölhasználta még a törzsi és a gyepűvel kapcsolatos helynevek elterjedését is. (A régészeti lelőhelyek ismeretében — I. alább — a homokos területek X. századi betelepülését illetően nyilván kevésbé nyilatkozott volna elutasítóan.) GLASER Lajos egy másik, hasonlóan nagy jelentőségű cikkében az Alföld régi, szabályozások előtti vízrajzi viszonyaival foglalkozott.⁸ Igen értékes volt KNIEZSA István megfigyelése, hogy a XI. századi magyar megtelepülés megállt a bükkhatárnál.⁹ A már említett, GLASER Lajossal közösen készített s a természeti viszonyokat is figyelembe vevő etnikai térképe¹⁰ kutatásunkban immár klasszikusnak számít. A koraközépkori régészetünkben LÁSZLÓ Gyula hívta fel a figyelmet a régi vízrajzi rekonstrukció szükségességére.¹¹ Az 50-es évektől kezdve készített, egy-egy táj őskori vagy középkori településtörténetével foglalkozó egyetemi szakdolgozatok rendszeresen támaszkodtak az I. katonai felmérés, valamint az okleveles térképek vízrajzi adataira.¹² Megemlíthető még A. KOLLAUTZ munkája, melyben az alföldi avar lelőhelyek egy részének és a rekonstruált növényzeti viszonyoknak a szembesítésére történt kísérlet.¹³ Sokat várunk a GYÖRFFY György vezetete hatalmas vállalkozás folytatásától, mivel az az Árpád-kori megyék bemutatásánál helyet ad az oklevelekből kibontható földrajzi környezet és az egykori életmód bemutatásának is.¹⁴ Hasonló célkitűzéssel NÉMETH Péter egy határmegyét dolgozott fel.¹⁵ A régi vízrajz és a talajtani viszonyok figyelembevételével értékes megjegyzéseket tett TOMKA P. a Kisalföld őskori, ókori s különösen kora középkori településtörténetével kapcsolatban.¹⁶ Azonos módszert alkalmazott TORMA István is a Magyar Régészeti Topográfia Veszprém megyei munkálatait összegző feldolgozásakor.¹⁷ 1973 tavaszán DIENES István és NÉMETH Péter egy vitaülésen¹⁸ elhangzott hozzászólásában arról tájékoztattott, hogy a nyírségi honfoglalás kori lelőhelyeket talajtani térképre vetítve vizsgálták a magyarság életformáját. Munkáinkról ott beszámolva ki-

⁵ ÉBNER Sándor 1925.

⁶ KISS Lajos 1929. 10.

⁷ Soó Rezső 1931, 1940.

⁸ GLASER Lajos 1937. 3—47.; 1939. 297—307.

⁹ Első említése: GLASER Lajos 1937. 8.

¹⁰ KNIEZSA István 1938.

¹¹ LÁSZLÓ Gyula 1944. 32—33.; 1971. 68.

¹² KALICZ Nándor 1957; KOVALOVSKY Júlia 1957; VADÁSZ 1962.

¹³ KOLLAUTZ—MIYAKAWA 1970.

¹⁴ GYÖRFFY György 1963. 12—14.

¹⁵ NÉMETH Péter 1972.

¹⁶ TOMKA P. 1972. 133—135.

¹⁷ TORMA István: *A régészeti topográfia és településtörténet c. előadása az MTA Régészeti Intézet jubileumi ülésén*, 1974-ben.

¹⁸ Vitaülés az MTA Régészeti Intézetében 1973 márciusában a *Problemi arheologii i drevnej istorii ugrov*. Moskva, 1972. c. könyv megjelenése alkalmából.

derült, hogy egymástól függetlenül egyazon természetű kutatásokat végeztünk még Hajdú-Bihar megye (MESTERHÁZY Károly) és Dél-Magyarország (BÁLINT Csanád) területén is. A DIENES István és NÉMETH Péter által elért eredményekről annyit tudunk, hogy megfigyelésük szerint a szabolcsi honfoglalás kori lelőhelyek elkerülik a futóhomokos területeket, s a mezőségi, ill. rozsdabarna erdőtalajon helyezkednek el, míg hiányoznak a Nyírség keleti felében. E jelenségből NÉMETH Péter arra következtet, hogy a (magyar) „ember legkorábban ezeket a földeket fogta művelés alá, s az említett képződményeken alakultak ki az első települések is. A magasabb fekvésű, erdővel borított homokterületek sokáig (a XIII. századig) érintetlenek maradtak.”¹⁹ DIENES István és NÉMETH Péter a következtetéseiket egyetlen tájegység aprólékos elemzéséből vonták le. Az általuk s az általam elvégzett munka két vonatkozásban is: a tanulmányozott terület nagyságában és az alapul vett talajtani térképek léptékében különbözik. Az igen nagy részletesség (1 : 25 000) miatt DIENES István és NÉMETH Péter megfigyelései pontosságát aligha lehet kétségbe vonni. Ezzel szemben a saját vizsgálódásaim során a lelőhelyek elhelyezkedése rögzítésében, következésként a közvetlen környezetüknek az ilyen vagy olyan talajtípushoz való kapcsolásában feltétlenül történhetek tévedések. Úgy vélem azonban, hogy az ilyen mértékű pontatlanság két okból sem tartandó későbbi következtetések hibás kiindulásának. Egyrészt hangsúlyoznunk kell, hogy az életformákat kutatva nem a *temető* legszűkebb értelemben vett helyére vagyunk kíváncsiak. Az a döntőbb mozzanat, hogy az oda temetkező embereket — akik a sírok helyétől nyilván néhány száz méterrel vagy km-rel távolabb laktak, s egy jóval nagyobb földrajzi egységben éltek — gazdaságukkal együtt milyen táj vette körül. Így összefüggő talajtani egységek esetében a más típusú talajok kisebb „szigetei” elhanyagolhatóknak, a lelőhelyek lokalizálásában a kb. 5 km-es tévedések is megtűrhetőeknek tűnnek. (E cikk kefelevonatai ellenőrzésekor már örömmel olvashattam MESTERHÁZY Károlynak az enyémmel módszerében és következtetésében egyaránt nagyon rokon véleményét.^{19a})

A Dél-Magyarországnál észlelte ellenőrzésére a lelőhelyek és a talajtípusok összevetését — a X. századi lelőhelyek csekély száma és a lényegesen eltérő földrajzi környezet miatt most Erdélytől eltekintve — az egész honfoglalás kori Magyarországra kiterjesztettem. Megfigyeléseimet tehát a nagy földrajzi tájegységekre alapozva fogalmazom meg. E módszer természetföldrajzi szempontból elfogadható, mivel a talaj, a rajta élő növényzet és az illető vidéken uralkodó helyi éghajlati viszonyok szorosan összefüggnek egymással — s magától értetődően az ott elsősorban folytatható emberi tevékenységgel. Természetes tehát, hogy miként a talajtípusok szerint elkülönülő nagy földrajzi egységek megfelelőivel találkozunk az ősi növénytakaró rekonstrukciójánál és az ország klímazonális térképén, úgy nagy valószínűséggel az ott megtelepedettek életformájára is következtethetünk.

2. Első térképemet 1972–73 telén 1 : 400 000 léptékben, Dél-Magyarországról készítettem, mely a talajtani és a régi vízrajzi viszonyokat egyszerre tüntette fel. Az utóbbiak a közismerten KOGUTOWICZ Károly szerkesztette,

¹⁹ NÉMETH Péter 1973. 67–69. E gondolattal rokon MAKSAY Ferenc felfogása, mely szerint a Balog-Semjén nemzetség Szabolcsban a barna erdőtalaj és a futóhomok határvonala közelében telepedett le, vö. MAKSAY Ferenc 1940. 51.

^{19a} Mesterházy Károly 1978. 322–323.

1938-as kiadású térképen²⁰ alapulnak. Ez utóbbi a szabályozások előtti felmérések és a középkori oklevelek fölhasználásával született, az időszakosan és rendszeresen vízjárta területeket mutatja be, s csak kisebb részletekben tér el a GYÖRFFY György szerkesztette történeti földrajzban közzéadott, az eredetit nyilván hűségesebben megközelítő állapotoktól. A talajfajták²¹ fokozott figyelembevételéért indokolt, mert egy vízrajzi térkép önmagában egyoldalú képet fest: a megtelepedésre kevésbé vagy teljesen alkalmatlan területeket jelöli meg, márpedig bennünket éppen a vizek között levő, a földművelésre és/vagy állattartásra használható tájak érdekelnek. Az utóbbiakon folytatható egykori gazdasági tevékenységekről a talajtan is nyújthat tájékoztatást, mivel a föld minőségétől, jellegétől nagymértékben függ az ott hosszabb ideig sikerrel és előnyösen folytatható életmód. Tudnivaló, hogy a homokos területeken kisebb mértékben lehet földművelésből megélni,²² mert azok mégis inkább állattenyésztésre alkalmasak, ugyanakkor a lősz és vályog kitűnő alap a paraszti életformához, bár a rajta növényzet éppoly előnyös a pásztorkodásnak is. — Az életforma kutatásához nagy segítségünkre van még a történeti növénytan. Az intenzív kultúrtevékenység megindulása előtti növényzet rekonstruálását számos tényező nehezíti, így az e szakterületen elért eredmények még csak a nagyobb földrajzi egységek léptékeiben érvényesek. Mint utaltam rá, az alapvetően különböző típusú talajfajták és különösen a növényzet elterjedése nem véletlenül fedi egymást és az ország klimazonális vonalait. Mivel pedig bennünket most a honfoglalás kori Magyarország egyes részein — az azokra feltehetően jellemzően — folytatott életmód vizsgálatára vonz, ezért jelenleg elegendőnek tűnik a földrajzi tájegységekre vonatkozatható *tendenciák* feltárása is.

2.1. Csak részben állja meg helyét az az általánosan elterjedt felfogás, hogy a Kárpát-medencében van az eurázsiai steppe legnyugatibb nyúlványa. Az újabb eredmények rámutattak arra, hogy a Kárpátoktól K-re a mezőségi talajtípusok „... csak a hegységektől határolt belső területre terjednek ki, míg a peremterületeken az (orosz — B. Cs. megj.) erdős-sztyepet É-ről határoló barna erdőtalajok következnek”.²³ Lényeges számunkra az a megállapítás, hogy „a belső területek erdős-sztyepje — jórészt a huzamos társadalmi felhasználás miatt — természetesen erdeit elvesztette nagyrészt, s az itteni barna erdőtalajok is mezőségi... szerkezetet nyertek”.²⁴ Ezért a mezőségi talajok övezetét szemihumid erdős-steppe, az erdőtalaj területeit pedig humid erdőrégióknak lehet nevezni,²⁵ s e két alapvető talajtípus elterjedése klimazonálisnak

²⁰ *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az árvízmentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt.* Szerk.: A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete. Budapest, 1938. — A régi vízrajzi viszonyok helyreállítása térben csak viszonylagos pontosságú, időben csak korlátozott érvényű lehet. Ez magyarázza, hogy sok régészeti lelőhely olyan területre esik, melyet a térképek vízzel elárasztottnak tüntetnek fel. A Magyar Régészeti Topográfia most folyó munkálatai nemcsak a vízrajzi viszonyokat veszik figyelembe, hanem az ellenkező irányba is engednek következtetni; azaz egy-egy kisebb környék koronként esetleg hullámszó megtelepültségével a vizek kiterjedésére is.

²¹ „*Magyarország és a szomszéd területek talajtérképe.* 1 : 750 000. M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet. Budapest, 1943.”

²² BELÉNYESSY Márta 1954. 392—393.

²³ SOMOGYI S. 1964. 219.

²⁴ SOMOGYI S. 1964. 219.

²⁵ STEFANOVITS Pál 1956. 50—57.

vehető.²⁶ Az Alföld klímája nem pusztai, még a ma legszárazabb részeinek (pl. Hortobágy, kb. 500 mm évi csapadékkal) adatai is átmeneti jellegre utalnak.²⁷ Több kutató is rámutatott, hogy mind a magyar őstörténet, mind a honfoglalók életformája és végleges letelepedése szempontjából meghatározó jelentőségű az a tény, hogy a magyarországi klíma az ukrán erdős-steppe övének (Voronyezs — Kujbisev — Orenburg vonala) felel meg.²⁸ Ez is magyarázhatja, hogy a honfoglalás kori leletanyagok legjobb párhuzamai a steppe övezetnek nem annyira déli, mint inkább északi felől látnak napvilágot.²⁹ A természeti feltételeknek ezen egyezése is biztosította — számunkra meg újabb oldalról bizonyítja —, hogy a magyarság már fejlett földműves ismeretekkel érkezhetett végső hazájába.

Korábbi kutatások rámutattak, hogy a magyarság az országnak csak az alföldi és dombos vidékeit szállta meg kezdetben, s megállt a bükkerdők vonalánál.³⁰ A honfoglalás és kora Árpád-kori leletek katasztere³¹ egyik térképmellékletén ezt megerősítve mutatja, mivel e kor lelőhelyei — könnyen ellenőrizhetően — zömükben a Kárpát-medencei erdős-steppe növényzet- és klímaterületére esnek.³²

2.2. Az erdős-steppe az Alföldön a felső-tiszai lápvilágtól Ny-ra és D-re, majd az Északi Hegyvidék lábainál, azután a Mezőföldön s a Mecsek lankáinál húzódik, míg D-en és K-en a Fruska Goráig, ill. az Erdélyi Középhegységig ér.³³ Az Alföld nagy és változatos területének növényvilága csak az erdőrégió tömegével összevetve tekinthető egységesnek,³⁴ egyébként talajtípusoktól függően kisebb tájegységenként változik. Így megkülönböztetnek homokon és löszön, valamint kötött talajon élő erdős-steppet, ill. steppretet. Tekintsük most át, hogy milyen életforma folytatható a legelőnyösebben a homokos, a kötött talajú és az ártéri területeken, s hogy mennyiben helytálló az a közfel fogás, hogy a homok és az ártér nemigen alkalmas a megtelepedésre.

2.21. A növényföldrajzi kutatások kimutatták, hogy az Alföld nagy homokos területein (Nyírség, Duna — Tisza köze, Deliblat) egykor cserjések, ligetek, homoki erdők nőttek.³⁵ A homokvidék szélein ma is találhatóak ártéri erdőmaradványok, mint pl. a Kalocsától egész Újvidékig húzódó bácskai erdőségek. A Duna — Tisza közén igen sűrűn előforduló, s erősebben csak a középkor óta elszikesező tavak³⁶ kedveztek a legeltető állattartásnak: nemcsak vízzel szolgáltak, hanem közvetlen környékükön cserjés és jó minőségű fűtakaró zöldellt. (Az utóbbiból lesz a szegedi tájnyelv 'semlyékszenája').³⁷ Ezt az tette

²⁶ SOMOGYI S. 1964. 219.

²⁷ Soó Rezső 1964. 93.

²⁸ GLASER Lajos 1937. 3—9; MOLNÁR Erik 1954. 144—146.

²⁹ BÁLINT Csanád 1975. 53.

³⁰ GLASER Lajos 1937. 3—4; KNEZSA István 1938. 374.

³¹ Régészeti Tanulmányok II. Budapest, 1962.

³² ERDÉLYI István lektori véleménye szerint „a talajzónához, fa-, illetve erdőtípusokhoz avagy a velük jellemzett tájakhoz kötéssel vigyáznunk kell azért is, mert pl. Kelet-Európa steppei és erdős steppei vidékein a X. sz. elején klímaperiódus-váltás történt, és nincs kizárva, hogy az módosította a Kárpát-medencén belüli képet is.”

³³ Soó Rezső 1931. 3., térképmelléklet; 1964. 91. 2. kép.

³⁴ Boros Á. 1925. 227.

³⁵ Soó Rezső 1931. 12.

³⁶ KRÓL O. 1939.

³⁷ BÁLINT Sándor 1957. 399—400, és szíves szóbeli közlése.

lehetővé, hogy a semlyékek mikroklímája igen kedvező, a lassabban befagyó vizük mellett enyhébb a tél. A homokterületekkel foglalkozó növényföldrajzi munkák hangsúlyozzák, hogy a XX. század elejéről ismert kép: homokpusztásodás, futóhomok — kifejezetten újkori jelenség, az emberi tevékenység következménye (XVI—XVII. századi törökvilág, XVIII—XIX. századi lecsapolások).³⁸ Félrevezető lenne hát a mai viszonyok alapján a honfoglalás kori megtelepedésre alkalmatlannak nyilvánítani a Nyírséget, a Duna—Tisza közét,³⁹ már csak a X. századi lelőhelyek szép száma is megcáfolja a lakatlanság feltételezését. A magyarok e területeken édes fűvű legelőket, dús réteket, vadászatra és búvóhelynek alkalmas erdőket találhattak,⁴⁰ — nyilván ez a természeti környezet felelt meg a Duna—Tisza közére beköltöző kun pásztoroknak is.⁴¹ Kétségtelen, hogy a homoki fűvek a talaj és a mikroklíma jellege miatt a nyár elejére kiszültek, s az állatok is lelegették a gyöpöt, de ezt nyilván évszázadokkal korábban is úgy oldották meg, mint az újkorban, mikor is a mezők regenerálódásáig a nyájak a nyarat a közeli árterekben töltötték.⁴² Mindemellett hangsúlyozandó az is, hogy e vidékeken a kisebb mértékben folytatott földművelés sem lehetetlen. Egy kevésbé fejlett szinten ugyanis a rövidebb művelési időtartamú, de könnyebben feltörhető homokos vagy agyagos mezőségi talajt fogják munkába. Éz a gyakorlat egyúttal az állattartás szemszögéből is kedvező (a határ többi része így felszántatlan marad, s legelőnek vagy kaszálónak használható).⁴³

Az előadottak alapján természetesen túlzás lenne a homokvidékeket az ország többi, természeti adottságokkal jobban ellátott tájával akár csak megközelítőleg is egyenértékűnek tartani, — ez a realitásokkal ellenkeznek. Ugyanakkor kiviláglik az is, hogy rajtuk a talaj és a klíma olyan növényzet meglétét tette lehetővé, amelyen sikerrel űzhető extenzív állattenyésztés.⁴⁴ Ebből az a feltevés adódik, hogy a Duna—Tisza közü és a nyírségi honfoglalás kori lelőhelyek nemcsak meglétük tényével bizonyítják a homokos steppék megszállását, hanem hogy (egy részük) jellegének összefüggésben kell lennie a tájjal, az ott űzhető életformával.

2.22. A Duna—Tisza közü homoktól, valamint a Marostól D-re levő vályogos jellegű, kötöttebb mezőségi talajon növő erdőségekben sok tisztán erdei elem, mediterrán típusú flóra található. Ezenkívül kisebb löszpuszták és

³⁸ ERDEI Ferenc é. n. 6. — A deliblái homokpuszta is csak az alibunári mocsárrengeteg felszámolásának következménye, s még mai növényzetében is kimutathatók az egykori homoki erdők és cserjések, l. Soó Rezső 1931. 9. Az alföldi futóhomok korához érdekes adalék lehet a csongrádi szőlőben 1968-ban nyitott homokbányában tett megfigyelésem: itt 4—5 m homokréteg alól kerültek elő a IV—V. századi telepnyomok! — L. még e kérdéshez BELÉNYESSY Márta 1954. 392, 409.

³⁹ GLASER Lajos 1937. 15; MAKSAY Ferenc 1971. 26—27. — Már KNEZSA István észrevette, hogy a Duna—Tisza közü homokos vidéket a nagyszámú régészeti lelet tanúsága szerint megszállta a magyarság; KNEZSA István 1938. 394.

⁴⁰ CHOLNOKY Jenő 1908. 392: „A mi alföldünk szavanna, igazi galériaerdőkkel.”, Soó Rezső 1931. 8; ERDEI Ferenc é. n. 8; — Az Alföld ma erdőtlen középső vidékeiről a neolitikumtól a középkorig tudunk tölgyesek jelenlétéről. Ugyancsak a régi növényzet tanúja a homoki szálerdőkben élő erdős-steppe flóra. L. Soó Rezső 1964. 92.

⁴¹ MARJAI SZABÓ 1947. 97—106; PÁLÓCZI-HORVÁTH 1974. 247—248. — A homoki gazdálkodásról összefoglalóan l. TÁLASI István 1977. 197—199.

⁴² SZABADFALVY József 1968. 338—349.

⁴³ BELÉNYESSY Márta 1954. 409. A szórványos okleveles anyag is utal a belterjes földművelés meglétére, vö. GYÖRFFY György 1963. 696.

⁴⁴ SZABADFALVY József 1970. 144—153.

lápok (pl. Óbecse környéke) fordulnak elő. A Tiszántúl jó minőségű vályogos földjén ligetes vagy ártéri erdők, Arad és Békés környékén lápok és nagy kiterjedésű kultúrterületek váltakoznak.⁴⁵ Szükségtelen hangsúlyozni, hogy e vidékek az Alföld mezőgazdaságilag legértékesebb részei közé tartoznak, s egészen napjainkig lehetőséget nyújtottak valamennyi megélhetési forma intenzív műveléséhez. Itt jelentek meg először a korai neolitikus műveltségek, melyek népeségei az Anatóliában s a Balkánon kialakult, paraszti gazdálkodásuknak megfelelő földrajzi környezetre találtak. Azt már csak a történelem fordulata (értsd: a főként állattartásból élő népek betelepülése) s nem a táj jellegének megváltozása okozta, hogy e vidékeknek a magyar honfoglalásig egymást váltó lakosai nem elsősorban földművelésből éltek meg. Úgy tűnik egyébként, hogy a többféle életmód lehetősége az innen ismert honfoglalás kori leletek nagy csoportjaiban is felismerhető.

2.23. Dél-Magyarország és az egész Alföld nagy részét egykor vizek borították be. A folyók ártereiben ősi mocsárerdők, ártéri tölgyesek, lápok terültek el, melyek a Tiszántúlon — különösen a Maros Csanádnál kezdődő alsó folyásánál — hatalmas kiterjedésűek voltak. A Maros mentén kívül, Temesvár környékén volt Dél-Magyarország másik nagy mocsaras-lápos vidéke, mely a Bega, Temes és Berzava vizeiből táplálkozott. Az Al-Duna mentén a már említett alibunári mocsáron kívül sok föld állt víz alatt Titel—Pancsova—Kevevár táján,⁴⁶ a Szerémség nagy részét pedig a Száva öntötte el. A régészet szemében ezek a túlnyomórészt vízzel borított vagy vízjárta területek nem kizárólag menedékhelyet jelenthetnek; a rajtuk folytatható életmódban nem *eleve* a halászat túltengő szerepe feltételezendő. ANDRÁSFALVY Bertalan nagy eredménye, hogy leszámolt azzal a felfogással, mely tagadta vagy éppen elképzelhetetlennek tartotta a mocsaras területeknek a lecsapolások előtti haszonbavételét.⁴⁷ Kiderítette, hogy az árterekben még a múlt században is rendszeres, a vízálláshoz igazodó földművelést (értsd: magas víz esetén máshová vetettek), virágzó gyümölcsstermelést folytattak (60 alma-, 45 körte-, 20 szilva, 5—6 cseresznye-, 4—5 meggyfajta nevéet jegyezték föl a Sárközön).⁴⁸ Az árterek meg hatalmas mennyiségű szénát adtak (az újkor kezdetéről perek bizonyítják, hogy a szigeti rét több jövedelmet adott, mint az ugyanakkora szántóföld). Hivatkozott tanulmányából a régészetnek nagy tanulság az is, hogy a vizek között — az oklevelek révén elérhető időben — milyen számottevő állattartás is volt. Tulajdonképpen az egész árteret legelőnek használták, s csak bizonyos elkerített helyekre nem eresztették be a jószágot. A történeti-néprajzi adatok rendkívüli állatbőségről tanúskodnak, melyben a ló állt az első helyen, de e mellett marha- és disznótartással is foglalkoztak.⁴⁹ Figyelemre méltó, hogy ez az ártéri jószágartartás csak a XVIII. század végén kezdett eltűnni. A földművelés és állattenyésztés mellett természetesen nem szabad lebecsülni a halászat jelentőségét sem. A középkori források mutatják, hogy a falvak lakosai nagyban ettek halat, sőt, voltak helyek, ahol még a disznót is azon hízlalták, s a templom paticsát is hallal vastagították.⁵⁰ Mindezt az tette lehetővé, hogy a

⁴⁵ Soó Rezső 1931. 12.

⁴⁶ Soó Rezső 1931. 12. és GLASER Lajos 1939. 302.

⁴⁷ ANDRÁSFALVY Bertalan 1973.

⁴⁸ ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 37—39.

⁴⁹ ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 49—50. — Egy, a XII. század közepéről származó oklevélben vadon tartott sertésekről esik szó. VÁCZY Péter 1958. 313.

⁵⁰ ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 24; ÉBNER Sándor 1925. 73.

középkori Magyarországon — Ny-Európával ellentétben — a halászatot mindig a falvak népe, közösségekbe szerveződve folytatta.⁵¹ Kiténik tehát, hogy a nagyszerű bűvőhelynek is számító, vízzel borított területek között — helyenként talajtani tényezők okozta kizáró októl eltekintve — komplex gazdálkodást lehetett folytatni. E tájak lakosait nem lehet eleve és kizárólag halászoknak tartani. A fentiek fényében érthetőbbé válik az is, hogy a XI. század elején mire támaszkodott a Maros alsó folyásánál lakó Ajtony hatalma. Az nem szorul magyarázatra, hogy uralmi központjának kiválasztása mennyire nyilvánvaló stratégiai szempontokat követett; vára erősen vízjárta vidék szívében, a Maros partján, egy átkelést és védelmet biztosító, menedékhelynek is használható szigettel szemben, nagy kiterjedésű erdő közelében állt. Most már azt is látjuk, hogy akár közvetlenül a várát körülvevő vízi világban is tarthatta a Nagyobb Gellért Legendában említett megszámlálhatatlan sokaságú lovat s barmot (*multitudo innumerabilis equorum indomitorum, pecora infinita*), továbbá a Köröstől (vagy a Szárazértől?) az Al-Dunáig terjedő s néki szolgáló föld lakói ezen az erősen vízjárta országrészen miként termelhették meg uruknak s embereinek, valamint saját maguknak az ennivalót. Csakis ez a viszonylag fejlett gazdasági alap s az intenzív gazdálkodás kezdeti foka (ld. a házaknál tartott lovak) tette lehetővé, hogy Ajtony saját katonaságot, adminisztratív rendszert (*milites, nobiles, tributarii et custodes*) tudott kiépíteni, hiszen uralma nem alapulhatott egy kizárólag fegyverrel, távról behajtott élelemmel fenntartott rendszerre.⁵²

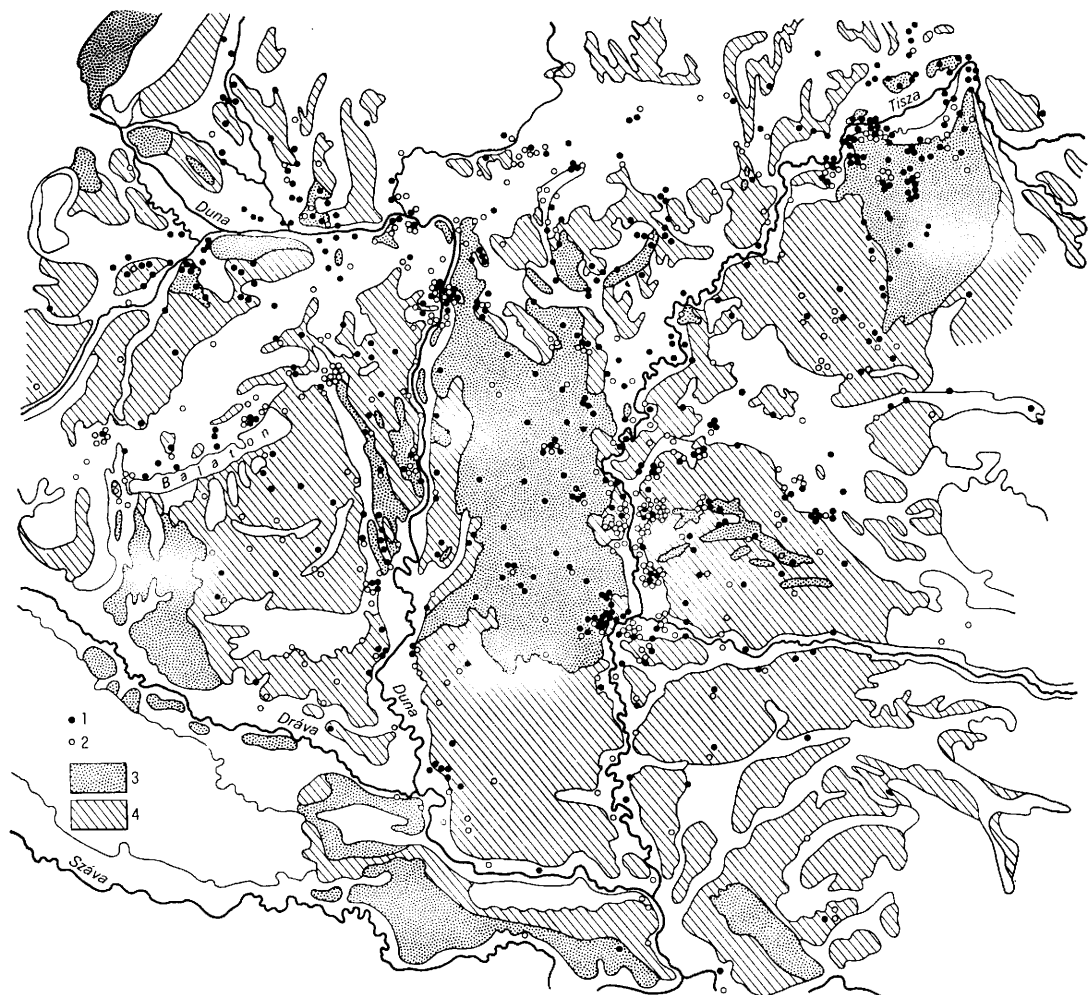
2.3. Ajtony példájával visszakanyarodtunk Magyarországnak az általunk most közelebről vizsgált korszakához és területéhez. El kell ismerni, hogy a honfoglalás és kora Árpád-kori növényzetre vonatkozó biztos adatunk nincsen, s csak a későbből ismert helyzetet vetíthetjük vissza e századokra. Ez az eljárás viszont — nyomós okkal — nem kifogásolható, mivel a X—XVI. század között olyan mértékű emberi beavatkozás nem történt, mely a Kárpát-medencében a növényvilágot döntően megváltoztatta volna. Joggal feltételezhető, hogy a X—XI. századi táj nem tért el a nagy vonásaiban rekonstruált s az előbbieken ismertett középkori állapotoktól. Tegyük hozzá, hogy az ugyane korról foglalkozó régészet is sok vonatkozásban még csak a főbb törvényszerűségek feltárásánál tart, s az éles területi, társadalmi, továbbá etnikus határok meghatározására lehetőségei jelenleg igen korlátozottak. Így tehát a természeti földrajz és a régészet ilyen irányú megfigyelései megközelítőleg azonos értékűnek vehetők.

3. A következőkben azt ismertetem, hogy a HAMPEL A—B-csoport lelőhelyei miként oszlanak meg a honfoglalás kori Magyarországon a két fő talajtípus (homok és lösz, vályog)⁵³ között. Az áttekintést a most elsősorban tárgyalt Dél-Magyarországgal kezdem, ahol a Tisza két oldalán — összefüggő egységekben — eltér a talaj s a természetes növényzet. A Tisza—Maros—Körös közé-

⁵¹ ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. 25.

⁵² Ajtony gazdaságának értékelését l. KULCSÁR P. 1958. 27—29; (KRISTÓ Gy. 1965. 9—10. szerint ez a realitás túlbecsülése); SZEGFÜ L. 1972. 10—11.

⁵³ A lelőhelyek szétválasztása és felsorolása a * alatt jelzett könyvemben található. — A mai talajtani irodalomban gyakrabban használatos „mezősi” és „erdőtalaj” általánosabb jellegű megnevezése helyett használom a „homok” és „vályog (lösz)” terminusokat.

térkép. Magyarország fő talajtípusai (Térképészeti Intézet 1943. nyomán) és a X–XI. század régészeti lelőhelyei (Jelmagyarázat: 1=HAMPEL A-csoport, 2=HAMPEL B-csoport, 3=homok, 4=vályog, lösz)

ben szinte kizárólag vályog és lösz van, s csak elszórtan, kisebb foltokban fordulnak elő homokos területek. További következtetésre egyelőre bizonytalan, de megjegyzésre méltó tény, hogy e vidék A-típusú lelőhelyeinek egy részét (a csillogó viseletű középréteghez sorolt temetőket és gazdag magányos sírokat) az utóbbiak közelében találták.⁵⁴ A Tiszántúl e részére különben a javarészt Szentés és Hódmezővásárhely környékén, valamint a Maros alsó folyásánál feltárt HAMPEL B-(ún. bjelo brdoi kultúra) típusú lelőhelyek⁵⁵ túlsúlyaj jellemzi:

⁵⁴ Pl. Szentés-derekegyházi oldal, -Borbásföld, Eperjes-Kiskirályság, Gádoros, Fábiánsebestyén-Mikecz, Orosháza-Pusztai és Nagy A. tanya, Kunágota.

⁵⁵ Pl. Csanytelek, Kiszombor környéke.

számuk itt több mint kétszer múlja felül a HAMPEL *A*-csoporthoz sorolható-két.⁵⁶ A Tisza túlsó, a Duna felé eső oldalán éppen fordított a kétféle típusú temető aránya. A mai Szeged legtöbbször időszaki vizek járta környékén egy *B*-típusú temető mellett⁵⁷ inkább az *A*-csoportbeliek kerültek elő.⁵⁸ Egyértelmű a helyzet a mai várost körülvevő homokvilágnál, ahonnan rangos vagy éppen kiváló leletgyűttesek jutottak be a múzeumba.⁵⁹ Ezek sorát a Tisza partján É felé haladván⁶⁰ Ópusztaszer táján megszakadni látjuk. Itt egy nagyobb, vályogos vidék kezdődik, mely Csongrád fölött⁶¹ ér véget. Mind a most vizsgált kérdés, mind a megye kialakulása szempontjából igen lényegesnek látszik, hogy a mai Csongrád környékén csak egyetlen, valóban az *A*-típusba sorolható temetőt mentettek meg,⁶² míg az összes többi lelőhely a *B*-csoportra jellemző tárgyi emlékekből áll. Ettől a Csongrád környéki vályogszigettől Ny-ra és ÉNy-ra azonban továbbra is az ún. klasszikus honfoglaló lelőhelyek (azaz HAMPEL-*A*) vannak túlsúlyban, melyek É-on egészen a Gödöllő–ceglédberceli hátságig követik a homokot.⁶³ Az *A*-típusú lelőhelyeknek, pontosabban a legszebbek közé tartozó honfoglalás kori emlékeknek a homokkal való kapcsolódását jól szemlélteti a déli határunk pontos egybeesése. A mai országhatár mentén, Horgos és Szabadka táján valóban megszakad az *A*-csoport lelőhelyeinek sora,⁶⁴ de hiányuk a Bácskában csak részben állhat összefüggésben a vajdasági kutatás intenzitásával és másféle érdeklődésével. Ugyanezt a jelentéget tapasztaljuk ugyanis a löszös talajú bajai járásban is, ahonnan másfél évtizedes rendszeres régészeti munka is — az egy madarasi gazdag női sír kivételével — csak szerényebb jellegű leleteket tud felmutatni,⁶⁵ míg távolabb, a már homokvidékre eső részeken azonnal az *A*-típusú lelőhelyek bukkannak föl, a középréteg temetkezéseit idéző mellékletekkel.⁶⁶ (A különösen a déli felében gyengén kutatott Bánát és az e vonatkozásban szinte ismeretlen Szerém-ség néhány szórványlelete hasonló elemzésre nem használható fel.)

A homokon nőtt stepprétnak az *A*-típusú emléanyag leginkább csillogó csoportjával való szoros összefüggését jól bizonyítja a Nyírség ilyen szempontú vizsgálata is. E táj a honfoglalás kori Magyarországnak a Tisza — Maros — Körös köz mellett a másik, lelőhelyekben legsűrűbb része. A pusztásodás előtt itt homokos erdős-stepp volt,⁶⁷ melyet — DNy-ot leszámítva — három oldalról fogott közre a Tisza ártere.⁶⁸ Amikor a Tisza kilép a máramarosi hegyek közül, a Szatmár, Ugocsa és Bereg megyék nagy részére kiterjedő ártérre ér, melynek Ny-i határa a Nyírség peremét jelző Csap — Mátészalka — Nagykároly vonal.⁶⁹

⁵⁶ Esetleg pl. Hódmezővásárhely-Kopáncs és Szakálhát.

⁵⁷ Szeged-Makkoserdő.

⁵⁸ Szeged-csongrádi út, -Feketesél, -Óthalom, Kiskundorozsma-Gépállomás, -Vöröshomok.

⁵⁹ Pl. Bordány, Domaszék, Rőszke, Királyhalom, Jánosszállás-Katonapart, Bojár-alom.

⁶⁰ Összeszék, Kömpöc.

⁶¹ Csongrád-Máma lelőhely táján.

⁶² Tömörkény-Piactér.

⁶³ Kiskunfélegyháza-Radnóti M. u., -Határdomb, Soltszentimre, Izsák, Ladánybene, Nagykőrös, Jászkarajenő, Szolnok-Strázsahalom, Budapest-Pestlőrinc, Gödöllő.

⁶⁴ Horgos, Szabadka-Négyhalomdülő.

⁶⁵ Pl. Bátmonostor, Baja-Pető, Érsekcsanád, Katymár stb. — Hasonló megfigyelésről számolt be egy baráti levelében KÓHEGYI M. is.

⁶⁶ Pl. Tompa, Kiskunhalas.

⁶⁷ Soó Rezső 1964. 2. kép.

⁶⁸ GLASER Lajos 1939. 301.

⁶⁹ GLASER Lajos 1939. 297—298.

Nézetem szerint e tény mellett az csak másodlagos szerepet játszik, hogy a Kisvárda—Nyírkarász vonaltól K-re — gyakorlatilag a Nyírség fent említett részén — rozsdabarna erdőtalaj terül el.⁷⁰ Valószínűbbnek látom ugyanis, hogy a honfoglalás kori lelőhelyek itt nem az erdőtalajt, hanem az Érmellék vizes földjét kerülik el. — A nyírségi A-típusú lelőhelyek száma egyébként háromszorosan múlja felül a B-típusúakét (legtöbbjük a honfoglaláskor közismert lelőhelye). Az látszik említésre méltónak, hogy a homok D-i és Ny-i határain kívül *tömegükben* egyrészt szemmel láthatólag szerényebb mellékletűek az A-csoporthoz sorolható sírok,⁷¹ másrészt a B-típusúakhoz való arányuk Biharban már jóval kiegyenlítettőbb. Nem lehet véletlen az sem, hogy a Bodroghköz vízjárta D-i feléből egyedül a löszös, homokos szigetre települt — egykor közigazgatásilag is a Nyírséghez tartozó — Kenézlő és Zalkod⁷² határában láttak napvilágot a szabolcsiakkal egyező jellegű leletek. A nyírségi homokhoz É-ről csatlakozó Rétköz szép számban ismert lelőhelyei a „rétségek” (nád, káka, gyékény, sás benőtte, lassan mozgó vizek) partján vagy vízzel bekerített helyeken sorakoznak. Kiss Lajostól tudjuk, hogy a Rétköz alkalmatlan a földművelésre, lakói a század elején a vízből és állattenyésztésből éltek.⁷³

Közismert, hogy a Dunántúlon az ország keleti feléhez képest jóval kisebb az A-típusú lelőhelyek száma. Úgy látszik, hogy e jelenség természeti földrajzi szemponttal is magyarázható. A Dunántúl nagy részét — főleg Ny-on és D-en — barna erdei talaj borítja, melyen kis számban fordulnak elő X—XI. századi lelőhelyek, ami ez esetben valószínűleg nem a kutatás hiányával okolható. Elgondolkodtató, hogy az A-típusú sírleletek majdnem kizárólag az erdősteppen fordulnak elő, s ÉNy-on és D-en megállnak az erdőtalaj, a dombvidék szélénél.⁷⁴ Temetőik jelenléte — a korábbi feltételezésekkel szemben — azt bizonyítja, hogy a honfoglalók általunk az A-csoportba sorolt része előnyben részesítette a Mezőföldet,⁷⁵ s a Kisalföld homokos steppréteiről is jelentős temetőik ismeretesek.⁷⁶ A Kisalföld jó minőségű, vályogos földjei — a lelőhelyek magas száma szerint — kedvező környezetet nyújtottak a magyar betelepülőknek. (Régészeti adatokat nélkülözve, csak a történeti szempontokra való utalással megjegyezhető, hogy a homokos steppéhez tartozó Csepel-sziget az Árpád-korban a királyi ménes őrzőhelye volt,⁷⁷ a X. század végén Belső-Somogyugyan csak homokos vidéke Koppány uralma alá tartozott,⁷⁸ s a X. század elején a bécsi medence steppréjtjét is megszállták a honfoglalók.)

A honfoglalás kori lelőhelyek típusainak ezen területi megoszlása tehát azt mutatja, hogy a magyarok nemhogy üresen hagyták volna a homokos vidékeket, hanem szívesen telepedtek meg azokon. Úgy látszik, hogy a HAMPEL-A csoport egyik, leginkább díszes ruházatban élő és loáldozattal temetkező része éppen ezekhez a stepprétekhez kötődött. A néprajz megállapítása szerint az

⁷⁰ Vö. NÉMETH Péter 1973. 68—69.

⁷¹ Tiszalök, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Hajdúszóvát, Derecske, Érmihályfalva stb.

⁷² ÉBNER Sándor 1925. 69.

⁷³ KISS Lajos 1929. 6., 9.

⁷⁴ Pl. Szakony, Udvarnok (Dvorniki).

⁷⁵ Tévesen GLASER Lajos 1937. 15. Közvetve őt is cáfolja BÓNA István 1971. 174—175. L. még a dunaújvárosi, szabadbattyáni, nagylöki, sárbogárdi, nagydorogi, kajdaci, móri stb. lelőhelyeket.

⁷⁶ Gyömöre, Bana, Perbete, Marcelháza, Hetény stb.

⁷⁷ GYÖRFFY György 1970. 201.

⁷⁸ GYÖRFFY György 1970a.

újkorban a homokos területeken nagy állattartás folyt, s a középkorban e vidékek ez irányú kifejezett alkalmasságát bizonyítja még a besenyők mezőföldi, a kunok Duna—Tisza közti megtelepedése is. Nem alaptalan tehát arra gondolnunk, hogy a honfoglalók ezen csoportja elsősorban nomadizáló életmódot folytatott. De miként élt a X. századi magyarság nagy tömege? Tekintsük most át röviden, hogy melyek a kutatás e területen újabban elért eredményei.

4. A IX. század végén a Kárpát-medencébe beköltöző magyarok életmódja feltárásában még mindig a kezdő lépéseknél tartunk, bár az elmúlt évtized óta a korábbi ismereteinkhez képest jelentős eredmények is elkönnyelhetők. Ez utóbbiak lényege, hogy a honfoglalás kori földművelés fejlettségének, annak a helybeli lakosságtól kevésbé függő voltának⁷⁹ nagyobb hangsúlyt kell tulajdonítani. A probléma vizsgálatakor a már régebben összegyűjtött nyelvészeti adatok (a mezőgazdasági vonatkozású bolgár—török jövevényszavak)⁸⁰ és a nomadizmus fogalmának, gazdasági alapjának újraértékelése⁸¹ mellett a hangsúly a régészet illetékességi területére került át. A szovjet kollégák nagy lépéseket tettek az őskori és kora középkori Volga menti népek termelőgazdálkodásának feltárásában. Eredményeik nyomán gyökeresen megváltozóban van a finnugorok életformájáról eddig alkotott kép, mivel az általuk lakott területeken már az i. e. II. évezred második fele óta földművelés jelei, az i. u. III. századtól kezdve ásópapucs használata, a VIII. századtól pedig ekés gazdálkodás bizonyítékai mutathatók ki.⁸² A rokonaitól elszakadó ősmagyaroknak ilyen hagyományokkal kellett rendelkezniök, mikor a VIII. században kapcsolatba — valószínűleg szomszédságba — kerültek a letelepültséghez közel álló, nagyállattartó, fejlett ekés földművelést és részben kertgazdálkodást folytató szaltovo—majaki kultúra s a Kazár kaganátus népességével.⁸³ Amikor a magyarság kiszakadt ebből a környezetből, már nemzedékek óta élt bolgár—török nyelvű nép(ek) szomszédságában, így az újonnan megismert fogalmak nem vándorszavakként, hanem tartalmukkal együtt kerülhettek bele műveltségébe. Mindezen kívül az etelközi magyarok földműveléséről közvetlen forrásadat is szól. Ezek után tehát „... Ibn Ruszta kijelentése: »sok vetésük van« különös jelentőséget nyer. A magyarok a legeltető gazdálkodást össze tudták kötni a növények termesztésével és ez olyan mértékben sikerült nekik, hogy feltűnt a kereskedő araboknak. Ezzel túllépték a földművelésnek azt a mértékét és azt a jellegét, mely még a száraz-pusztai népeknél is szokásos volt. Vízben bő, fás legelőik az erdős steppe övezetében lehetővé tették számukra, hogy szilaj pásztorok és jó földművelők legyenek egy személyben.”⁸⁴ Ami a honfoglaló magyarok települései kutatását illeti, itt időrendi és módszertani problémák, a talaj vegyi összetételéből fakadó nehézségek miatt közismerten nagy a lemaradás. E helyzetben jelenleg nemcsak kényszerű megoldás, hanem a XI—XIII. századi falukutatás jelen szintjén már valóban kiaknázható lehetőség az időbeli visszakövetkeztetés. Már az eddigi megfigyelések alapján is kétségtelennek látszik, hogy a honfoglalás kori letelepültség mértéke a koráb-

⁷⁹ A Kárpát-medencei szlávok földművelése nem érte el a keleti testvéreik és a Kazár Kaganátus népei által folytatott formákat, I. FEHÉR Géza 1958. 274.

⁸⁰ BÁRCZI Géza 1951. 51.

⁸¹ MARKOV, G. E. 1970, 1973.

⁸² FODOR István 1971. 165—174.

⁸³ BARTHA Antal 1969; BALASSA Iván 1973. 260—261.

⁸⁴ VÁCZY Péter 1958. 303—304. E kérdésről újabban VERES P. T. írt (1972. 9.)

ban feltételezettnél jóval nagyobb volt.⁸⁵ A munkaeszközökben — egyébként talán egészen más okból⁸⁶ — oly szegény X. századi sírokból pl. zúzókö is napvilágot látott,⁸⁷ a sarlók előfordulása pedig egy, a bolgár — török jövevényszavak alapján kikövetkeztetett terméketakarítási forma⁸⁸ meglétét, néhány eke- és csoroszlyaélet pedig a szántástechnika magas fejlettségét⁸⁹ mutatja. Egy honfoglalás kori igalelet⁹⁰ azt bizonyítja, hogy korának reális viszonyait tükrözte I. István törvénye, a vasárnap lóval vagy ökörrrel szántók megbüntetéséről,⁹¹ ami egyben az igázás korai adataként is értékelendő. Végül itt említhető még egy, igen korai írásos adalék: az 1055-ös tihanyi alapítólevélben szereplő családok közül 10 foglalkozott halászattal, 15 állattenyésztéssel, míg föld- és szőlőműveléssel 80⁹² Természetesen túlzás lenne ezt az arányt általánosnak tartani, de az is nyilvánvaló, hogy ilyen intenzitású földművelés nem lehet pusztán néhány évtizedes fejlődés eredménye. — Ezen új megfigyelések ellenére és mellett természetesen nem szorul bizonyításra, hogy a honfoglaló magyarság nagyban foglalkozott állattenyésztéssel. A kérdés a kétféle életmód aránya s a pásztorkodásnak, ill. földművelésnek az esetleges etnikai, társadalmi vetületei körül foroghat.

Régészeti kutatásunk *nagy körvonalai*ban már fel tudja vázolni, hogy mi volt az egyes társadalmi rétegekre jellemző életmód. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy nem az egész magyarság élte a — korábban általánosnak tartott — pásztoréletet, s hogy a földműveléssel is foglalkozók kizárólag az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozhattak. A honfoglaló köznép hagyatékát meghatározó SZÓKE Béla még azok egész tömegét tartotta letelepedettnek.⁹³ Helytállóbbnak látszanak azonban DIENES István és HOFFMANN Tamás árnyalt fogalmazású nézetei, mivel a honfoglalás kori földművelésnek sem a SZÓKE Béla által feltételezett nagy mértékére, sem pedig annak a köznép körében való kizárólagosságára vonatkozóan nincsenek adataink. Az említett kutatók felfogása csak abban tér el egymástól, hogy a társadalmi rétegeket szem előtt tartva, azok kialakulásában egyikük etnikus, a másik életformai indítékokra gondol. DIENES István úgy látta, hogy a magyarság köznépe részben földműveléssel foglalkozó pásztorokból állt, középrétege pedig földműveléssel is kiegészült pásztorokból folytatott.⁹⁴ HOFFMANN Tamás szerint már a honfoglalás

⁸⁵ Már 1931-ben leszögezte FEHÉR Géza: „Nem helyes . . . az a tudományos irodalomban is általános felfogás, hogy a bolgárok és a magyarok honfoglalásuk után mai hazáikban nomád életet és gazdálkodást folytattak, de a viszonyok folytán hamarosan letelepült életre s békés állattenyésztő és mindinkább tért hódító földművelő munkára tértek. Egy nomád életmódot élő nép csak sok százados, lassú fejlődés útján lehet helyhez kötött, letelepült, de ha a körülmények hirtelen fosztják meg régi életmódja folytatásának lehetőségétől, elpusztul . . . új hazájukba a letelepült életmód, a földművelés és állattenyésztés ismeretével és gyakorlatával jöttek” I. FEHÉR Géza 1931. 1—2. 1. még DOMANOVSKY Sándor 1938. 325; VÁCZY Péter 1958. 293; 296, 303; MÉRI István 1964. 111; SZABÓ István 1966. 26—27; MÜLLER Róbert 1971; DIENES István 1973. 10; RÓNA-TAS András 1977. 267. 1. j., a fejlett mezőgazdasági ismeretekről tanúskodik a szőlőtermesztéssel kapcsolatos terminológia is, I. BARTHA Antal 1968. 36., FÜZES 1971. 118.

⁸⁶ BÁLINT Csanád 1974. 602.

⁸⁷ A sírokból talált munkaeszközök felsorolását l. MESTERHÁZY Károly 1973. 368.

⁸⁸ PALLÓ Margit 1967. 118—119.

⁸⁹ MÜLLER Róbert 1971.

⁹⁰ ÉRY Kinga 1968. 110. 19. kép.

⁹¹ DIENES István 1965. 91.

⁹² BÓNIS György 1956.

⁹³ SZÓKE Béla 1962. 27—28.

⁹⁴ DIENES István 1964. 137; 1965. 91, 109.

lók is állattenyésztő-hadakozó pásztorokra és olyan, részint külterjes gazdálkodást folytató parasztszámokra oszlottak, akik a szántóföldi növénytermesztést és az állattenyésztést egyaránt létformájuknak tekintették.⁹⁵ Megítélésem szerint e kétféle (etnikus-gazdálkodási és társadalmi) megközelítés ugyanazt a realitást ragadta meg. Egyrészt nyilvánvaló ugyanis, hogy az életmód nem köthető *kizárólagosan* egy-egy társadalmi réteghez,⁹⁶ de a köznép esetére vonatkoztatva e megállapítás az ellenkező irányban is érvényes, mivel a régészeti és néprajzi megfigyeléseink szerint a népi tömegek — helyi adottságaiktól és kulturális hagyományaiktól függően váltakozó arányban — mindkét gazdálkodási formát folytathatták. A közép- és különösen a vezetőréteggel kapcsolatban természetesen alaptalan lenne számottevő földművelés feltételezése — s ezzel elérkeztünk ahhoz a látszólagos ellentmondáshoz,⁹⁷ mely a HAMPEL A — B-csoportok területi elterjedése, alapvető társadalmi, részben talán etnikus eltéréseik, valamint a most egyes tájaknál megfigyelt életmódbeli különbségek között áll fenn. A kulcsot föltehetőleg az kínálja, hogy míg egyrészt nehezen vonható kétségbe, hogy a két csoport között a fenti eltérések valóban fennálltak, ugyanakkor néhányszor szembevetően a földrajzi elterjedésükben is eltérnek egymástól — márpedig nyilvánvaló, hogy megyéni területek vezetőrétege nem lakhatott a népétől távol!

Egy-egy régészeti jelenségnek több vetülete is létezhetik. A honfoglalás kori tarsolylemezek megítélésénél pl. etnikus és társadalmi tényezőket feltételeztem (rangjelzők egy bizonyos népesoportnál),⁹⁸ míg a most tárgyalt jelenségnél társadalmi és életmódbeli mozgatókra gondolok. Eszerint a közép- és vezetőrétegek egy nomadizáló és jórészt katonáskodó, bizonyos tárgyak révén jellegzetesnek tűnően öltözködő része lett volna az, mely a Nyírségben és a Duna — Tisza közén megtelepedett. Etnikus hátterük, a honfoglalók többi részéhez való viszonyuk földterítése a jövő feladata.⁹⁹

*

Összefoglalva: vizsgálódásaim során azt tapasztaltam, hogy a vezető- és középréteghez sorolt HAMPEL-A-csoport *kiemelkedő* gazdagságú sírleletei és temetői a Kárpát-medencében főként a homokos steppe területeken fordulnak elő, míg a köznép (HAMPEL-B) lelőhelyei az előbbit jórészt elkerülve, nagy

⁹⁵ HOFFMANN Tamás 1968, 1969. — Lectori véleményében ERDÉLYI István jelezte, hogy véleménye szerint „a IX. századi, a magyarok előtt itt lakott népességnek nagyobb a szerepe és az osztályrésze a X. sz.-i műveltségben és gazdálkodásban mint gondolnánk (pl. magam is találtam VIII. századi sírban szőlőmetszőkést). Erre utal egyébként az embertani anyag is.”

⁹⁶ VÁCZY Péter 1958. 304.

⁹⁷ Erre DIENES István és KRISTÓ Gy. lectori véleménye (l. *Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században című kandidátusi értekezéséről.* (Arch. Ért. 1978.) és TOMKA P. baráti levele figyelmeztetett.

⁹⁸ L. BÁLINT Csanád: *Dél-Magyarország a X. században.* Sajtó alatt.

⁹⁹ A fentiekkel összhangban állónak látszik az, hogy a Duna — Tisza köze, de elsősorban a Nyírség tárgyalt csillogó leletcsoportját DIENES István korábbi koncepciója (l. DIENES István 1962) nyomán kutatásunk a kavarokkal kapcsolta össze, kiknek katonáskodó, nomád életmódját senki sem vonta kétségbe. Magát a kavar eredet kérdését nem tudom eldönteni — beszéljünk most e csoportról úgy mint „amelyet kavarnak hívunk” —, mindenesetre a feltételezett pásztorok életformájukat az ismertetett természeti földrajzi szempontok is megerősítik. (Itt említhetjük még, hogy az embertani kutatások *jelen állása* szerint úgy tűnik, hogy a Duna — Tisza közi steppréteken megtelepedettek között a turanid típus volt az uralkodó, l. MARCSIK A. 1974. 146 — 147.)

tömegükben inkább a vályogos, löszös tájakon találhatók. Úgy látom, hogy ezen észrevétel összefüggésbe hozható a néprajz és a régészet eddigi megfigyeléseivel. Eszerint a Duna–Tisza köze, a Nyírség, a Mezőföld és részben a Kisalföld homokján sarjadó füves steppéken a honfoglaló magyaroknak egyes, elsősorban pásztorkodó, katonáskodó életmódot folytató és jellegzetes, csillogó öltözékű csoportjai telepedtek meg; míg a Tiszántúl és Dunántúl fennmaradó részein a vályogos, löszös földeket, halakban gazdag vizeket és a folyó menti erdőségeket túlnyomórészt az a magyar köznép vette birtokába, mely az állattartás mellett nem lebecsülendő paraszti tevékenységet is folytatott.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan**
1973 *A Sárköz és a környező dunamenti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Vízügyi Történeti Füzetek 6.
- BALASSA Iván**
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest
- BÁLINT Csanád**
1974 (hozzászólás) *Ethnographia* LXXXV. 601–602.
1975 *A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól*. *Archaeológiai Értesítő* 52–62.
1976 *A magyarság és az ún. bjelo brdoi kultúra*. *Cumania* 4. 225–252.
- BÁLINT Sándor**
1957 *Szegedi szótár*. II. Budapest
- BARTHA Antal**
1968 *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest
1969 *Gazdaságtörténet és szavak*. Magyar Nyelv 14–25.
- BÁRCZI Géza**
1951 *A magyar szókincs eredete*. Budapest
- BÁTKY Zsigmond**
1918 *Néhány vonás Csallóköz település-földrajzához*. Földrajzi Közlemények 46. 327–341.
1922 *Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához. A termőtalaj és letelepülések kapcsolata*. Föld és Ember 2. 185–191.
- BELÉNYESSY Márta**
1954 *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században*. *Ethnographia* LXV. 387–415.
- BOBA Imre**
1978 *Tło historyczne kultury bijelobrdowskiej*. *Studia Historyczne* 21. 623–628.
- BÓNA István**
1971 *Honfoglalás kori magyar sir Dunaújvárosban*. *Archaeológiai Értesítő* 170–175.
- BÓNIS György**
1956 *István király*. Budapest
- BOROS Á.**
1925 *rec.: v. Soó: Die Entstehung der ungarischen Puszta*. Föld és Ember 5. 226–227.
- DIENES István**
1962 *Honfoglaló magyarok*. In: ÉRY István (szerk.): *A kisvárdai vár története*. Kisvárdá
1964 *rec.: Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. *Archaeológiai Értesítő*
1965 *Honfoglaló magyarok*. In: NAGY Gyula (szerk.): *Orosháza története és néprajza*. I. Orosháza 136–174.
1973 *Vita a honfoglaláskor kérdéseiről*. A magyar középkor kutatóinak nagyvázszyoni találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém
- DOMANOVSKY Sándor**
1938 *A mezőgazdaság Szent István korában*. In: SERÉDI J. (szerk.): *Szent István Emlékkönyv*. II. Budapest 309–333.

- ÉBNER Sándor**
1925 *A Bodrogekölvi községeinek településföldrajzi vázlata*. Föld és Ember 5. 65–102.
- ERDEI Ferenc**
é. n. *Futóhomok*. Budapest
- ÉRY Kinga**
1968 *Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data*. Alba Regia 8–9. 93–147.
- FEHÉR Géza**
1931 *A bolgár–török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai*. Archaeologica Hungarica 7.
1958 *Beitrag zur Problematik des ungarisch-slavisches Zusammenlebens*. Acta Archaeologica Hungarica 8. 269–318.
- FODOR István**
1971 *Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2. 157–181.
- FÜZES M.**
1971 *Régészeti-növénytan megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. 115–124.
- GLASER Lajos**
1937 *A Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában*. Fejér vármegye kialakulása. Klny: A magyar városok és vármegyék. XXII. Fejér Vármegye. Cegléd
1939 *Az Alföld régi vízrajza és a települések*. Földrajzi Közlemények 67. 297–307.
- GYÖRFFY György**
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. A–Cs. Budapest
1970 *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. Archaeológiai Értesítő 191–238.
1970a *Koppány lázadása*. Somogy megye múltjából. Kaposvár 9–30.
- HOFFMANN Tamás**
1968 *Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft*. Agrártörténeti Szemle 10. Suppl.
1969 „Régi dicsőségünk . . .” *Gondolatok Bartha Antal könyvéről*. Valóság 1.
- KALICZ Nándor**
1957 *A Tiszazug őskori települései*. Régészeti Füzetek 8.
- KISS Lajos**
1929 *Földművelés a Rétközön*. Karcag
- KNIEZSA István**
1938 *Magyarország népei a XI. században*. Szent István Emlékkönyv. II. Budapest 365–472.
- KOLLAUTZ—MIYAKAWA**
1970 *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes*. I. Klagenfurt
- KOVALOVSKY Júlia**
1957 *Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez*. Régészeti Füzetek 5.
- KRISTÓ Gy.**
1965 *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások kora” történetéhez*. Acta Historica 18. Szeged
- KRÓL O.**
1939 *A Duna–Tiszaközi homokterület felszíni vizei*. Földrajzi Közlemények 67. 107–118.
- KULCSÁR P.**
1958 *A magyar államszervezés néhány problémája*. Acta Historica 3. Szeged
- LÁSZLÓ Gyula**
1944 *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest
1971 *Terra avarorum*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2. 63–70.
- MAKSAY Ferenc**
1940 *A középkori Szatmár megye*. Budapest
1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest
- MARCSIK A.**
1974 *Újabb adatok a honfoglaló magyarok embertanához*. Anthropológiai Közlemények 18. 141–148.
- MARJAI-SZABÓ László**
1947 *A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakulása a Nagykunság területén*. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 1. 97–106.

- MARKOV G. E.
1970 *Die wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur der Nomadenvölker*. Dresden
1973 *Nekotorye problemy vozniknovenija i rannih etapov kočevnicestva v Azii*. So-
vetskaja Étnografija 1. 101–111.
- MÉRI István
1964 *Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban*. Archaeológiai Értesítő 111–
115.
- MESTERHÁZY Károly
1973 *rec.: Dienes I.: A honfoglaló magyarok*. Somogyi Múzeumok Közleménye 1.
367–369.
- MOLNÁR Erik
1954 *A magyar nép őstörténete*. Budapest
- MÜLLER Róbert
1971 *Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez*. Ethnographia LXXXII. 249–
261.
- NÉMETH Péter
1973 *Újabb eredmények a honfoglaló magyarok településrendjének kutatásában*. Sza-
bolcs–Szatmári Szemle 8. 67–69.
- PALLÓ Margit
1967 *Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache*.
Acta Orientalia Hungarica 20. 111–118.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A.
1974 *A kunok megtelepedése Magyarországon*. Archaeológiai Értesítő 244–258.
- RÓNA-TAS András
1977 *A magyar–bolgár–török érintkezés jellege*. In: BARTHA Antal–CZEGLÉDY Ká-
roly–RÓNA-TAS András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok* Budapest
267–275.
- SOMOGYI S.
1964 *A szikes talajok képződésének földrajzi tényezői Magyarországon*. Földrajzi Köz-
lemények 219–244.
- Soó Rezső
1931 *A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémája*. Földrajzi Közlemények 1–15.
1940 *Vergangenheit und Gegenwart der pannonischen Flora und Vegetation*. Nova
Acta Leopoldina. Halle
1964 *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*. I. Budapest
- STEFANOVITS Pál
1956 *Magyarország talajai*. Budapest
- SZABADFALVY József
1968 *A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez*. Ethnographia
LXXIX. 338–349.
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Műveltség és Hagomány 12.
- SZABÓ István
1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest
- SZEGFÜ L.
1972 *Az Ajtony monda*. Acta Historica 40. Szeged
- SZÓKE Béla
1962 *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanul-
mányok I.
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*. Budapest
- TOMKA P.
1972 *Quelques problèmes de l'histoire du Kisalföld aux VIIIe–IXe siècles*. Confé-
rence internationale 1971 à Szeged. Budapest 133–141.
- VÁCZY Péter
1958 *A korai magyar történet néhány kérdéséről*. Századok 265–345.
- VADÁSZ É.
1969 *Zur prähistorischen Siedlungs- und Klimageschichte der Bezirks von Kalocsa*.
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968/2 23–92.
- VERES Péter Tibor
1972 *A magyar nép etnikai történetének vázlata*. Valóság 15. V.